

ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ОДНІЄЇ ІДЕЇ: ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОГРАМИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

О.Ф.ФРИЦЬКИЙ

Різними часом бувають долі здавалося б однієї й тієї ж ідеї. Йдеться про ідею об'єднання слов'янських народів, поневолених у XVIII-XIX ст. Туреччиною та Австро-Угорщиною. Приблизно в один і той же час вона матеріалізувалася в Росії в суспільно-політичну течію, ідеологічним обґрунтуванням якої стала теорія про особливу роль слов'янських народів в історії і необхідність державного об'єднання (т.зв. "панславізм"), а в Україні — в програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства, основою яких було звільнення і об'єднання слов'янських народів, поневолених іноземними загарбниками — турецькими, австрійськими, угорськими та німецькими феодалами. Цікаво визначити витоки, з яких виникла ця ідея, мету та засоби її втілення.

В Росії, безумовно, основним джерелом її був постулат, за яким після падіння Візантії у 1453 р. месіанська роль Третього Риму переходила до Москви, і саме Російська держава мала продовжувати зовнішню політику Древнього Риму та Візантії. Перемоги Росії у війнах проти Туреччини у XVIII-XIX ст. дозволили уточнити цю роль, яка була ідеологічно обґрунтована представниками панславізму, і звести її до конкретної мети — звільнення слов'ян від поневолення та об'єднання їх під началом Російської імперії. Слід, проте, зауважити, що погляди щодо засобів її досягнення серед панславістів були різні. Демократична частина її (М.О.Бакунін, П.І.Шафарик, а також деякі учасники Кирило-Мефодіївського товариства: М.Костомаров, В.Білозерський та ін.) пов'язували об'єднання слов'ян з їх національним визволенням. Проте більшість панславістів у 30-70 рр. XIX ст. (зокрема, М.П.Погодін, І.С.Аксаков та представники західно-українських земель, т.зв. "москвофіли") стояли на позиціях об'єднання слов'ян під владою російського царизму. Це співпадало з прагненнями буржуазно-поміщицьких кіл Росії, завдяки чому мета панславістів цього крила була підтримана самодержавством і зведена до рангу загальнодержавної політики, яку протягом середини XIX — початку XX ст. царизм послідовно втілював. Інші джерела, мета та засоби здійснення аналогічної ідеї були

Фрицький Олег Федорович — доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри конституційного права Української академії внутрішніх справ, полковник міліції.

сформульовані у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства в Україні.

Як відзначав у своїй праці "Думки про федеративне начало Древньої Русі" М.Костомаров, таким джерелом були перш за все християнська віра і Єдина церква. Дійсно, Христове вчення в основі своїй несе об'єднуюче начало для всіх людей світу: "Заповідь новую даю вам, да любите друг друга. Люби ближнього, як самого себе". Ця заповідь, крім того, обґрунтовує також мир між народами: "Живіть у мирі зо всіма людьми"¹. Святий апостол Павел відмічав ці особливості, відзначаючи в посланні до колосян, що Христове вчення однакове і для елліна, і для іудея, варвара і скіфа, раба і вільного².

Конкретне втілення об'єднувача функція Христового вчення здобула у подвижницькій діяльності братів Кирила і Мефодія, великих слов'янських просвітителів, проповідників Християнства, які у 863 р. були запрошені з Візантії князем Ростиславом до Великоморавської держави, де створили не залежну від германського єпископату слов'янську церкву, а згодом вперше перевели з грецької на слов'янську мову основні положення Християнського вчення.

До речі, як свідчать літописи часів Київської Русі, Кирило у 853 р. у складі візантійської місії побував у Хозарській державі. В Херсонесі (Корсуні) якийсь русин, за свідченням одного з Житій, показував Кирилові Євангеліє і Псалтир "руськими письменами писано"³.

Оскільки Христове вчення, перекладене слов'янською мовою, розповсюджувалося серед слов'ян у період прийняття ними християнства і творення своєї державності, зрозуміло, що воно водночас із просвітительською функцією виконувало більш важливу функцію — об'єднувало слов'ян на основі єдиного для них Христового вчення.

Ось чому утворена в грудні 1845 р. — січні 1846 р. таємна політична організація, яка взяла собі за гасло ідею духовного і політичного об'єднання слов'ян, і була названа "Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія", або "Кирило-Мефодіївське товариство" (ще — братство).

Метою цього товариства (братчиків), як і панславистів, було об'єднання слов'янських народів. Але засоби досягнення цієї мети докорінно різнилися від програмних положень останніх. Вони полягали у духовному і політичному об'єднанні слов'ян, причому кожний народ мав одержати власну незалежність, власну державність, рівні права і свободи громадян без зважання на їх релігійну приналежність і соціальний стан.

За такого підходу ідеї товариства не були сприйняті самодержавством. Якщо панславізм став державною політикою, то програмні положення товариства були забуті й поховані в архівах ІІІ-го жандармського

відділення. Проте з'ясування життєвості цих двох програм може дати лише історія та аналіз їх втілення в життя. Обмежимося розглядом лише правових аспектів ідеї об'єднання слов'янства.

Як відомо, програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства були "Устав Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія. Головні ідеї" (травень 1846 р., автор - В.М.Білозерський), основний програмний документ "Книга битія українського народу" ("Закон Божий"), "Записка", складена В.Білозерським, праці М.І.Костомарова "Думки про федеративне начало Древньої Русі", а також деякі інші роботи⁴.

У цих програмних документах товариства йшлося по суті про три блоки державно-правових питань: 1) про права і свободи слов'янських народів і народу України, 2) про майбутній державний устрій України і слов'янських держав, 3) про форму їх правління.

При визначенні прав і свобод людини в слов'янських державах за вихідні бралися Християнські заповіді, зокрема визначення Христом відношення людини і влади. Як відомо, це сформульовано однією фразою: "Кесарю – кесарево, Богу – богово".

За Христом, внутрішній світ людини відділений від будь-яких посягань з боку суспільства, і особливо з боку держави. "Царство моє не від світу сього". Світ Христа – це царство внутрішньої свободи людини, свободи як призначення людини і всього людства.

Саме з цього зерна через 1800 років виросло дерево, яке зветься "Декларація прав людини", а ще через 150 років – акт ООН "Декларація прав людини", підписана майже всіма країнами світу.

Основна думка Христова – людина народжується з правами, які даровані їй лише Богом, і ніким іншим.

Виходячи саме з цих положень, в Уставі закріплюлася рівність усіх громадян слов'янського світу, незалежно від релігійної приналежності і соціального стану. Окремо підкреслювалося з цього приводу, що "суспільство буде старатися заздалегідь про викорінення рабства та всілякого гноблення нижчих класів"⁵.

Такий підхід дуже важливий з погляду на те, що первинне: людина чи держава, людина чи влада, хто кому повинен служити?

У програмних документах товариства відповідь на це питання однозначна: перш за все людина, а держава з її органами лише допоміжне знаряддя, хоча й основне, в захисті людини, її прав і свобод.

Безумовно, при обґрунтуванні цього висновку товариство виходило саме з Християнських заповідей та "Декларації прав людини", проголошеної творцями Великої французької революції. Тому воно є предтечею

сучасного підходу України та інших держав до правильного вирішення проблеми "людина – держава".

Як відомо, такий підхід до згаданої проблеми не властивий панславістам. Протягом майже півтора століття вважалося, що права і свободи людини і громадянина милостиво надаються народові монархом, а пізніше – державою.

Згадаймо, що вперше окремі права в Російській імперії були дані народові Маніфестом у жовтні 1905 р. і деталізовані у 1906 р. у першій Конституції Росії "Основні закони". Після Жовтневого перевороту більшовиків у 1917 р. у першій Конституції РРФСР 1918 р. права громадян, надані їм Радянською владою, були диференційовані окремо для пролетаріата і селянства, а обов'язки покладені на експлуататорів. Усі подальші конституції СРСР та союзних республік на вищому законодавчому рівні закріплювали пріоритет держави над людиною, що проявлялося навіть у назві відповідних розділів Основних Законів – "Держава і особа". При цьому не зрозуміло, яке юридичне значення має термін "особа", коли мова йде про права і свободи людини, а не особи, оскільки остання – це носій певних властивостей.

Якими ж були погляди кирило-мефодіївців щодо майбутнього державного устрою України і слов'янських держав?

Основи міжслов'янських відносин, а також соціально-політична програма визволення і об'єднання слов'янських народів, містилися, зокрема, в "Уставі Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія", "Книзі битія українського народу" та установчій Записці, складеній В.М.Білозерським; Записці М.І.Костомарова про панславізм; прокламаціях "Брати українці", "Брати великоросіяни і поляки", які додавалися до "Книги битія".

У цих документах засуджувалася національна політика Турції і Австрії, які пригноблювали слов'ян, а також царської Росії. Були висловлені месіанські ідеї про те, що саме Україна повинна власним прикладом показати шлях до свободи і незалежності Росії, Польщі, Чехії, Хорватії, Сербії і Болгарії, встановивши у себе, а потім в усіх слов'янських країнах республіку та об'єднавшись у федеративний союз. Його політичним органом для вирішення загальних проблем і завдань повинен був стати "Загальний слов'янський собор" з представників усіх слов'янських народів.

М.І.Костомаров та В.М.Білозерський, обгрунтовуючи месіанську роль української нації, виходили з того, що саме вона являє собою особливу єдність, яка пройнята духом рівності й братерства.

Кирило-мефодіївці, як вже було сказано, підтримували зв'язки не лише з панславістами, а й із Спілкою литовської молоді, відомими славістами В.Ганкою, П.Шафариком та іншими діячами слов'янського руху за кордоном. Все це надавало товариству загальнослов'янського значення, а Київ перетворився в один із центрів визвольного руху слов'янських народів.

У своїй праці "Думки про федеративне начало Древньої Русі" М.І. Костомаров обґрунтовував ідею про необхідність розбудови української децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами Росії. Що стосується інших слов'янських народів, то він висловлював ідею об'єднання слов'ян у федеративну республіку з наданням кожному народові рівних прав. Отже, форма державного устрою у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства була визначена досить чітко.

Слов'янська держава мала виділитися зі складу трьох монархій — Росії, Німеччини та Австро-Угорщини і створити свою самостійну і незалежну державу з республіканською формою правління (в тому числі й Росія). Спільність цих слов'янських держав повинна була забезпечити федеративна парламентська республіка. Проте передбачене в програмних документах створення спеціального центрального органу — політичного органу федерації — для вирішення загальних проблем і завдань не дозволяє погодитися з тим, що така форма об'єднання держав є федерацією. "Федерація, або союзна держава, — визначав Г.Єлінік, — є утворення з декількох держав суверенної держави, державна влада якої походить від його окремих членів, зв'язаних в одну державну єдність"⁶. "Федерація, — писав німецький державознавець Т.Маунц, — це таке державноправове об'єднання держав, при якому його учасники залишаються або є державами (держави-члени), але і об'єднання само стає державою (центральною державою)"⁷.

Створення політичного органу всіх слав'янських держав у вигляді "Загального слов'янського собору" не означає, що створюється загальна для всіх слов'янських держав центральна держава. Це лише орган і не більше.

Зазначений підхід ставить ряд запитань, зокрема про доцільність такого вибору форми державного устрою. Адже відомо, що федерація — не краща його форма. Недарма невдалим виявився перший досвід федерації — італійського союзу вільних держав. Як відомо, він був створений як альтернатива імперії, виходячи з того, що будь-яка багатонаціональна імперія — це гробниця свободи, а раз так, то вона згідно з самою природою своєю потребує твердого рішення.

Нетривкість зв'язків її частин, які спаяні лише силою, постійно дає себе знати. Тому керівництву федерації завжди доводиться тримати машину придушення напоготові й постійно збільшувати апарат чиновників.

На негативні риси федерації вказував і Імануїл Кант у своєму трактаті "До вічного миру (про союз народів)". Він, зокрема, писав: "Це був би союз народів, який, проте, не повинний бути державою народів". Останнє означало б протиріччя, оскільки будь-яка держава містить в собі відношення вищого (законодавця) до нижчого (підкоряючогося) тобто народу. Багато народів у державі (оскільки тут ми розглядаємо право народів по відношенню один до одного, остільки вони утворюють окремі держави і не повинні бути злиті в одну державу) утворили б тільки один народ, що протирічить передумові"⁸.

Навряд чи при розробці форми державного устрою Кирило-Мефодіївським товариством за модель майбутньої федерації слов'янських народів могла слугувати Північно-Американська федерація, виходячи з трьох причин: по-перше, її суб'єктами були не держави, а територіальні одиниці, по-друге, вона була побудована не за національною ознакою і, по-третє, засоби її утворення є протирічними меті програмних положень товариства (мається на увазі приєднання окремих територій до федерації за допомогою зброї, купівля окремих територій тощо).

Найбільш імовірно, що основою моделі майбутньої федерації слов'янських народів міг стати історичний досвід Польщі другої половини XVI ст., відомий членам Кирило-Мефодіївського товариства. У багатьох відносинах ця феодальна держава являла собою явище, яке не мало аналогів в історії. З точки зору державно-правової це була федеративна держава. Як відомо, Люблінська унія 1569 р. не припинила існування Великого князівства Литовського, але вона зв'язала його з Польським королівством нерозривними узами; відтоді і в Польщі (Короні), і в Литві мав бути один государ, один загальний парламент (сейм). Але кожна з частин цієї двуєдиної держави мала свій власний апарат управління.

Польсько-Литовська держава називалася *Rzeczpospolita* (у старому руському значенні – Русь Посполита), що було буквально перекладом слова *respublika*. І вона дійсно була республікою, незважаючи на те, що на чолі її стояв монарх. Але цей монарх був обраним. Обраний король підписував зобов'язання не порушувати прав і обов'язків феодалів. Невиконання цього зобов'язання давало їм формальне право відмовити королю у повноваженнях. Історія Польщі знає приклади таких "законних мятежів" (рокошей), що потрясали всю державу, як рокош Зебжидовського у 1606-1607 рр. або рокош Любомирського у 1665-1666 рр.

Найважливіші питання вирішувалися сеймом, який був вищим органом державної влади і складався з двох палат: сената і палати депутатів (посольської ізби). За встановленим звичаєм усі рішення в польському сеймі вимагали одногосності. Згодом доведений до свого логічного завершення цей принцип (*liberum veto* – *вільна заборона*) давав право одному депутату (послу) своєю незгодою призупиняти всю діяльність сейму. Вперше застосував таке одноосібне вето в 1652 р. посол від Ушетського повіту Владислав Сидинський. У подальшому зловживання послами права вето стало звичайним явищем.

На нашу думку, окремі положення історичного досвіду Польщі були використані М.І.Костомаровим при обґрунтуванні необхідності створення федерації слов'янських народів. Зокрема, у "Книзі биття українського народу" М.І.Костомаров поряд з ідеєю єдності трьох народів – українського, польського і російського, висловлює думку, що при "об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність", що кожен народ "скомпоновав свою Річ Посполиту і управлявся би незалежно з другими, так щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свою справу". У відозві "До українства" М.І. Костомаров писав: "Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года"⁹.

Створення такої моделі федерації М.І. Костомаров обґрунтовував тим, що стародавніх слов'ян об'єднувало: а) християнська віра і єдина церква; б) походження, побут і мова; в) єдиний княжий рід. Однак вже в старовину, зазначав він, між окремими слов'янськими племенами існувала і ворожнеча, яка спиралася на "одвічну" психіку людей, різницю в одязі, побутові умови, житлові будівлі й підтримувала окремішність. Разом з тим, вважав він, хоча все вело до самотності земель, але між ними створився і підтримувався зв'язок. "Вся історія Русі удільного укладу є поступовий розвиток федеративного начала, але боротьба з началом єдинодержавія"¹⁰.

Таким чином, М.І. Костомаров висунув ідею федеративного державного устрою перш за все як альтернативу самодержавності, формою державного устрою якого була унітарна держава, яка ніякої самостійності окремим частинам держави не надавала.

Ідея федеративного державного устрою переслідувала мету цивілізованого виділення України з Російської імперії, але із збереженням з нею тісних політичних, економічних і культурних зв'язків, що відображало як постійне прагнення українського народу до самостійності, так і традиційні українсько-російські зв'язки.

Що ж стосується сутності запропонованої моделі федерації слов'янських народів, то суб'єктами федерації повинні були стати незалежні держави, що в принципі є характерним для класичних федерацій. В той же час питання, загальні для всіх суб'єктів федерації, мали вирішуватися єдиним загальнодержавним органом, що більше відповідає конфедерації.

Слід відзначити, що такі непримиримі супротивники федеративного устрою держав, як К.Маркс і Ф.Енгельс, очевидно, будучи знайомими з ідеями Кирило-Мефодіївського братства, не виключали можливості створення "федеративної республіки слов'янських держав"¹¹, але зовсім іншим шляхом — лише за допомогою "радикальних революцій кривавої боротьби"¹².

Відомо, що В.І.Ленін не виключав можливості створення федерації на Балканах.

Ідеї товариства щодо майбутнього державного устрою України були використані до певної міри в процесі становлення української державності у 1917-1918 рр. Зокрема, у II і III Універсалах Української Центральної Ради йшлося про автономний устрій України у складі Росії. "Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів"¹³.

І лише у IV Універсалі остаточно було вирішено питання про державний устрій України. "Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу"¹⁴. Це положення законодавчо було закріплено в Конституції Української Народної Республіки 1918 р.

У радянській історичній літературі настійливо проводилася думка, що об'єднання слов'янських народів у федеративну парламентську республіку передбачало надання кожному народові рівних прав і широкої політичної автономії¹⁵. Стверджувалося також, що М.І.Костомаров був узагалі прибічником української культурно-національної автономії¹⁶.

Тут усе поставлено з ніг на голову. Виходить, що спочатку передбачалося створити федерацію, яка згодом надавала б статус політичної автономії (тобто не статус суверенної держави) слов'янським народам. Але ж це протирічить програмним документам товариства. Твердження ж про культурно-національну автономію взагалі нічого спільного з державою не має.

Можна було б не звертати уваги на ці перекручення фактів. Проте подібний підхід виправдовує позиції політиків, які на практиці намагалися, і не без успіху, надати Україні статус політичної автономії. Згадаємо з

цього приводу обгрунтування такої позиції Й.В.Сталіним. У листі до В.І.Леніна від 12 червня 1920 р. він писав: "У своїх тезах Ви робите різницю між башкірським і українським типом федеративного зв'язку, але насправді цієї різниці нема, або вона так замала, що дорівнюється нулю"¹⁷. Пізніше, в жовтні 1920 р., у статті "Політика Радянської влади з національного питання в Росії" він дав настільки широке тлумачення політичної автономії, що прирахував до її суб'єктів і Україну¹⁸.

• Якщо в документах товариства і згадувався термін "автономія", то він, безумовно, означав права слов'янських народів на самоврядування на власній території.

При вирішенні питання про форму державного устрою ясно прослідковується деякий романтизм молодих інтелектуалів товариства. Якщо припустити, що така федерація дійсно виявилася б життєздатною і була б побудована, то виникає ціла низка питань. Як здійснювалося б управління в федерації, яка територіально простягалася б від Італії до Аляски? Як можливо було б відділити слов'ян у Росії від інших націй? Змінився б менталітет Росії й України при об'єднанні, чи ні? Чи не виникли б між слов'янськими державами непримиримі протиріччя, які, наприклад, згодом виникли між Чехією і Словачією?

Можна припустити, що таке об'єднання було б праобразом сучасного ЄС з його Європарламентом як органом, який вирішує загальні проблеми європейських держав, що входять до ЄС.

На відміну від поглядів на державний устрій слов'янських народів членів Кирило-Мефодіївського товариства, панславісти вважали найкращою формою такого устрою унітарну державу, оскільки ця форма повною мірою відповідала монархічній формі правління, яка запроваджувалась майже в усіх слов'янських державах у ході визволення слов'ян від іноземного панування. Щодо форми правління слов'янських народів, то програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства передбачали парламентарну республіканську форму правління, розвиваючи республіканські традиції декабристів. Головні ідеї, викладені в "Уставі Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" містили в собі положення, які передбачали духовне і політичне об'єднання слов'ян. При цьому кожний народ мав рівні права здобути повну незалежність, встановити "народне правління" (республіку), а також запровадити свої законодавство, право власності й освіту, які у слов'ян базувалися на Християнських заповідях. Визнавалася також необхідність створення "загального слов'янського собору" представників народу.

Отже, щодо форми правління, то вона бачилась як парламентарна республіка. Взагалі з державно-правових позицій модель об'єднання слов'янських народів виглядала так: федеративна республіка з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і свобод.

На відміну від кирило-мефодіївців, панславісти визнавали лише одну форму правління — монархічну. У ході визволення слов'ян від турецького й австрійського поневолення наприкінці XIX ст. у слов'янських державах встановлювалася ця форма правління (наприклад, у Болгарії, Югославії).

Таким чином, державно-правові погляди Кирило-Мефодіївського товариства були досить прогресивні не лише для свого часу, коли вони безперечно сприяли розвитку національної самосвідомості і національно-демократичному рухові в Україні, а й надалі, в процесі становлення і розвитку Української державності у 1918-1920 рр. і в сучасний період.

Панславізм, як ідеологія і державна політика царської Росії, зазнав повного краху наприкінці XIX — початку XX ст. і, особливо, на сучасному етапі, коли взаємовідносини народів, у тому числі й слов'янських, будуються на зовсім інших принципах міжнародного співробітництва.

¹ Послання до римлян св.апостола Павла. Гл.12, п.18.

² Див.: Послання до колосян св.апостола Павла. Гл.3, п.11.

³ УРЕ. Т.5. С. 160.

⁴ Див.: Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців. К., 1915.

⁵ Там же. С. 112.

⁶ Єлінін Г. Общее учение о государстве. СПб, 1908. С. 569.

⁷ Маунц Т. Государственное право Германии. НИЛ, 1948. С. 273.

⁸ Кант І. К вечному миру (о союзе народов).

⁹ Костомаров М. Книга битія українського народу. Нью-Йорк, 1967. С. 23-26.

¹⁰ Костомаров М. Исторические монографии и исследования. СПб, 1863. Т.1. С. 6-24, 55-56.

¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 9. С. 219.

¹² Там же. Т. 6, С.290.

¹³ Конституційні акти України. 1917 - 1920. Невідомі конституції України. К., 1992. С. 67.

¹⁴ Там же. С. 70.

¹⁵ Див., зокрема: Радянська енциклопедична історія України. К., 1970. С.375; УРЕ. Т. 5. К., 1980. с. 161.

¹⁶ Див.: Советский энциклопедический словарь. М., 1980. С. 646.

¹⁷ Див.: Сталин И.В. Соч. Т. 4. С. 355.

¹⁸ Див.: Ленин В.И. Соч. Т. XXV (3-е изд.) С. 624.